

DARBO POBŪDIS SOCIALISTINĖJE VISUOMENĖJE IR JO KITIMAS

J. CICINSKAS

Kaip pažymėjo K. Marksas, darbas, darbo procesas yra „...to, kas gamtos duota, pasisavinimas žmogaus poreikiams“ (1, p. 168). Visi gyvi organizmai pasisavina gamtos medžiagas savo gyvybinėms funkcijoms palaikyti, bet tik visuomenėje šis procesas turi darbo formą.

Taigi darbas yra skiriamoji žmonių veiklos savybė. Kitais žodžiais tariant, darbas yra vien žmonėms būdinga veikla, visuomeninės veiklos forma, nes jo kuriamos materialinės gėrybės yra bet kurių kitų veiklos formų sąlyga.

... Skiriamoji žmogaus darbo savybė yra tai, kad ši veikla yra sąmoninga, nukreipta į tam tikrą tikslą“ (13, p. 27). Per sąmonę žmogus išsiskiria iš gamtos ir savo poreikius tenkina sąmoningai organizuodamas gamybinę veiklą. Tai suteikia darbo procesui evoliucinį pobūdį, inspiruoja jo vystymąsi ir pažangą. „Darbas yra teigiama, kūrybinė veikla“.— pažymėjo K. Marksas (1, p. 113). Dėl to, kaip rašė F. Engelsas, darbas yra nepalyginamai daugiau, negu turto šaltinis, „jis yra pirmutinė viso žmogaus sąlyga, ir tai tokiu mastu, jog mes tam tikra prasme turime pasakyti: darbas sukūrė patį žmogų“ (4, p. 121).

Kaip žmogaus ir gamtos ryšio forma darbas yra bendra visų gamybos būdų savybė, darbo procesas yra „...vienodai bendras visoms visuomeninėms jo formoms“ (1, p. 168). Žmogaus funkcijų, atliekamų konkrečiame darbo procese, visuma sudaro to darbo turinį. Darbo turinį, kaip nesunku suvokti, lemia darbo priemonių išsivystymo lygis, technologija, gamybos proceso organizavimo ypatybės, darbo sąlygos.

Kita vertus, kaip ir bet kuris visuomeninis reiškiny, darbas turi visuomeninę formą, istoriniuose gamybos būduose jis įgauna atitinkamas socialines-ekonomines charakteristikas. Pastarosios atsiranda dėl to, kad darbo procesas yra ne tik žmogaus ir gamtos ryšio, bet kartu ir žmonių tarpusavio ryšio forma.

Žinoma, žmonių santykiai darbo proceso metu yra pirmiausia jų įvairūs konkretūs darbiniai ryšiai, sudarantys techninių-organizacinių santykių tinklą gamyboje ir įeinantys į gamybinių jėgų sudėtį. Kitaip tariant, žmogaus ir gamtos ryšys anaipol nereiškia izoliuoto individo santykio su gamta, jis visada apima ir tam tikrų darbinių ryšių tarp žmonių visumą. Šie ryšiai yra neatskiriami technologinė darbo proceso dalis ir įeina į darbo turinį.

Greta šių ryšių dirbančius žmones jungia ir visuomeniniai ekonominiai santykiai, kurie nulemia žmogaus vietą darbo procese ir apskritai gamyboje, žmogaus padėtį visuomenės struktūroje, žmogaus požiūrį į darbą. Šiuos darbo santykius, tam tikrą visuomeninę darbo formą sąlygoja viešpataujanti gamybinių santykių sistema. (Tiksliu kalbant, darbo santykiai yra gamybinių santykių visumos dalis, egzistuojanti savarankiškai lygiai tiek, kiek darbo procesas yra savarankiškas gamybos proceso atžvilgiu. Pažymėkime, kad šis savarankiškumas turi istorinį pobūdį, nū-

dienėms gamybinėms jėgoms vystantis, jis išauga.) Socialinė-ekonominė darbo proceso charakteristika vadinama *darbo pobūdžiu**.

Visuomeniniai-ekonominiai darbo santykiai yra palyginti savarankiški darbo funkcijų ir darbinų ryšių atžvilgiu — jie netapatūs, tačiau sujungti kauzaliniais ryšiais. Darbo turinys yra materialioji darbo pobūdžio substancija, jo materialusis veiksnys.

Darbo sąvoka labai glaudžiai susijusi su gamybos sąvoka.

Savo pagrindiniu turiniu darbo ir gamybos sąvokos yra sinonimai: abiem atvejais nusakomas žmonių ir gamtos ryšys plačiąja prasme — to ryšio materialusis turinys ir jo visuomeninė forma.

Skirtumas tarp darbo ir gamybos susijęs su tuo, kad darbas pirmiausia yra pavienio žmogaus, individo kuriamoji veikla, tuo tarpu gamyba yra, griežtai nusakant, visos visuomenės kuriamoji veikla**. Neatsitiktinai skirtumas tarp darbo ir gamybos išskyla aikštėn mašininėje gamyboje, kada specializuotų mašinų įdiegimas specializuoja patį darbininką, paverčia jį daliniu darbininku ir tuo pačiu panaikina galimybę individualiam darbuotojui būti realiu produkto *gamintoju*.

Taigi darbas yra tam tikras gamybos proceso elementas***, ir dėl to socialinės darbo charakteristikos yra priklausomos nuo viešpataujančių gamybinių santykių: darbo pobūdis visada turi tokius svarbiausius socialinius-ekonominius bruožus, kokius turi ekonominių ir socialinių santykių sistema toje visuomenėje, nors kai kada (pavyzdžiui, laikotarpio pradžioje) darbo turinys gali būti be pakitimų perėjęs iš ankstesniojo gamybos būdu.

Visose ikikomunistinėse klasinėse formacijose darbas turėjo priverstinį pobūdį, atsiradusį dėl antagonistinės visuomenės struktūros. Materialinių gėrybių kūrimas ir paskirstymas buvo svarbiausioji išnaudojimo santykių arena. Vergovinį išnaudojimą pakeitė feodalinis, o šis — kapitalistinė išnaudojimo sistema; visais atvejais prievarta buvo pagrindinis darbo aktyvas. Organiška, natūrali darbo ir poilsio, darbo ir laisvalaikio vienybė buvo išardyta. Atitinkamai susiformavo ir pažiūra į darbą kaip į visuomenės daugumai neišvengiamą blogybę, kaip į „likimą“ tų, kuriems „neprasisekė“. Savo roduoti ir laisvalaikis įgavo luošą, iškreiptą pavaldą, pasireiškdamas valdanciosios klasės parazitiniu gyvenimo būdu. Darbas kaip natūrali, asmenybę turinti veikla nebuvo žinomas nei pirmajai, nei antrajai visuomenės daliai.

Socialistinės revoliucijos pergalė pradėjo naują epochą ir darbo santykiuose. Revoliucija išlaisvino darbą — likviduodama objektyvias sąlygas parduoti ir pirkti darbo jėgą, ji *panaikino sandomąjį darbą*. *Laisvas darbas* — tai pirmiausia laisvų žmonių darbas, darbas be išnaudojimų klasių. Laisvas darbas — tai darbas sau, savo visuomenei; tai darbas esant tiesioginiams ryšiams tarp darbuotojų darbo ir jų poreikių tenkinimo lygio. Absoliučiai būtina laisvo darbo sąlyga — garantuota galimybė jį turėti.

Ypač didelę reikšmę, nugalėjus socialistinei revoliucijai, turėjo proletarinės valstybės organizacinės priemonės kuriant naujo tipo ekonomiką, taigi ir naujus darbo santykius. „Didysis priverstinio darbo pakitimas darbu sau, darbu, kuris planingai organizuotas milžinišku, bendravaltystiniu... mastu, reikalauja taip pat... milžiniškų *organizacinių*, organizatorinių proletariato ir vargingosios valstietijos pastangų“, — rašė V. Leninas

* Analogiškai visuomeninės gamybos socialinę-ekonominę charakteristiką, t. y. viešpataujantį gamybinių santykių tipą, galėtume vadinti *gamybos pobūdžiu*. Tai ir darome, kada gamybą vadiname, pavyzdžiui, socialistine (arba dar konkretesniais socialiniais apibūdinimais).

** Tai, beje, netrukdo mums darbo traktuoti ir kaip visos visuomenės darbinės veiklos visumos (visuminis darbas), o gamybos — kaip atskiro individo darbo (pavyzdžiui, individuali gamyba sau arba rinkai); vis dėlto abiem atvejais operuojame transformuotu sąvokų turiniu, ne genetinėmis, o įgytomis reiškiniais sąvokomis.

*** Ta gamybos proceso dalis, kurioje dalyvauja žmogus, yra darbo procesas“ (14, p. 24).

(9, p. 372). Proletariato valstybės kova už naujų ekonominių santykių kūrimą apėmė ir kovą už naują pažiūrą į darbą, kovą su senuoju įpratimu „...žiūrėti į darbo sąiką, į gamybos priemones pavergtojo žmogaus akimis: kaip čia atsikračius didesne našta...“ (9, p. 373).

Konkrečios Tarybų valstybės priemonės, kuriomis, V. Lenino žodžiais tariant, proletarinė valstybė „iš tikrųjų“ visuomeninio gamybą, įgalino palengva sukurti socialistinės visuomenės nuosavybės santykius, sąlygojo socialistinių gamybinių santykių sistemos susidarymą; jos tuo pačiu ir darbą socialistinėje ekonomikoje pavertė *betarpiškai visuomeniniu darbu*.

K. Marksas pažymėjo „...jei tik žmonės, vienaip ar kitaip, dirba vienas kitam, jų darbas taip pat įgauna visuomeninę formą“ (1, p. 70). Komunistinio gamybos būdo sąlygomis žmonių darbas „vienas kitam“ reiškiasi tiesiogiai, be rinkos ir jos aklių jėgų viešpatavimo. Tiesioginį ryšį tarp įvairių darbo procesų komunistinėje ekonomikoje užtikrina jos planingumas. Centralizuotas liaudies ūkio planas yra tas įrankis, kuriuo visuomenė iš ankstų susieja ir suderina visas visuomenės darbo rūšis ir to darbo kiekius, sąmoningai naudoja „...daugelį savo individualinių darbo jėgų kaip vieną visuomeninę darbo jėgą“ (1, p. 76). Todėl komunistinėje visuomeninėje ekonominėje formacijoje „...individualinis darbas jau ne aplinkiniu keliu, o betarpiškai egzistuoja kaip sudėtinė visuminio darbo dalis“ (2, p. 12).

Pirmojoje komunistinės formacijos fazėje darbo tiesiogiai visuomeninis pobūdis, natūralu, yra žemesnio brandumo laipsnio. Visuomenė faktiškai organizuoja ir valdo įvairias darbo rūšis tik agreguotais, sustambintais vienetais, konkretesnis darbo procesų koordinavimas yra santykiškai savarankiškų gamintojų kolektyvų — įmonių — žinioje. Todėl visuomeninis darbas čia išsaugo savo dvejojimą — konkretaus darbo ir abstraktaus darbo — pobūdį.

Dar vienas esminis socialistinio darbo bruožas yra jo *visuotinumas*.

Antagonistinės klasinės struktūros panaikinimas visuomenę paverčia iš esmės sociališkai vienylyte — darbo žmonių visuomene. Materialinių gėrybių gamybos paėmimas tiesiogiai į visuomenės rankas reiškia ne išlaisvinimą nuo darbo, o atvirkščiai — darbo pavertimą svarbiausia laisvų žmonių veiklos forma *. Tokioje visuomenėje kiekvieno darbingo jos nario dalyvavimas bendroje gamybinėje veikloje yra elementari ir būtina sąlyga, norint tapti gamybos priemonių bendrasavininkiu ir socialistinės gamybos bendrašeimininkiu **. Todėl, beje, darbo visuotinumas yra vienas iš pagrindinių visuomeninės nuosavybės santykių požymių.

Kada socialistinė ekonomika tik kuriama, darbo visuotinumas pasiekiamas visuotinės darbo prievolės būdu. Pastaroji yra svarbus socialistinės valstybės įrankis pakertant ekonomines buržuazijos pozicijas. Sukūrus socializmo ekonominę sistemą, darbo visuotinumas įgauna visišką užimtumo formą. Pereinant į antrąją komunistinio gamybos būdo fazę darbo visuotinumas palengva įgyja realizuoto poreikio darbui išraišką. Visais atvejais darbo visuotinumas yra vienas iš pačių svarbiausių komunistinio gamybos būdo socialinių ekonominių elementų ir reikšmingas to gamybos būdo potencijos veiksnys.

Darbo visuotinumas socialistinėje visuomenėje yra svarbiausias, *ekonomicinis* tos visuomenės neantagonistinės struktūros, t. y. jos esminio socialinio vienalytiškumo, veiksnys.

Kitas socialistinės visuomenės socialinio vienalytiškumo veiksnys yra visuomeninio darbo pasidalijimo antagonistiško panaikinimas. Išnaudotojiškose visuomenėse darbo pasidalijimas visuomenėje kartu buvo ir

* K. Marksas rašė: „...išlaisvinus darbą, visi taps darbininkais, ir gamybinis darbas nustos būti atskiros klasės savastimi“ (5, p. 346).

** „Si paprasčia, paprasčiausia ir aiškiausia tiesa,— rašė V. Leninas,— yra socializmo pagrindas, nesugriaunamas jo jėgos šaltinis, nesunaikinamas galutinės jos pergalės laidas“ (7, p. 361).

tos visuomenės socialinis pasidalijimas*. Protinio darbo funkcijas monopolizavo išnaudotojų klasių atstovai, protinio ir fizinio darbo santykis savo esme buvo išnaudotojų ir išnaudojamųjų santykis. Miestas išnaudojo kaimą, gamybos vadovai išnaudojo vykdytojus, kultūros ir meno vertybių kūrimas bei naudojimas jomis buvo visų pirma buržuazijos privilegija — visi šie procesai buvo konkretnė protinio ir fizinio darbo antagonizmo išraiška.

Visuomeninis darbo pasidalijimas (taigi ir klasių egzistavimas) yra objektyvus ekonominis reiškinys. F. Engelsas rašė: „...kol žmogaus darbas buvo dar taip mažai našus, kad jis tedavė tik labai menkų būtinų pragyvenimo reikmenų perteklių, tol gamybinių jėgų augimas, susisiekimo plėtimas, valstybės ir teisės vystymasis, meno ir mokslo kūrimas — visa tai pasidarė įmanoma tik sustiprinus darbo pasidalijimą, kurio pagrindą sudarė stambūs darbo pasidalijimas tarp paprastą fizinį darbą dirbančios masės ir nedidelio skaičiaus privilegijuotųjų, kurie vadovauja darbams, verčiasi prekyba, tvarko valstybės reikalus, o paskiau užsiima taip pat ir mokslu bei menu. Paprasčiausia visiškai stichiškai susidėjusi šio darbo pasidalijimo forma ir buvo kaip tik vergovė“ (3, p. 154—155). Vystantis gamybinėms jėgoms, t. y. kylant darbo našumui, visuomeninio darbo pasidalijimo (suprantant jį siaurąja prasme, kaip socialinę diferenciaciją darbinėje veikloje) objektyviosios sąlygos nyksta; kapitalistinė sistema sąmoningai siekia išsaugoti senąjį antagonistinį darbo pasidalijimą visuomenėje, socializmo sistema sąmoningai skatina visuomeninio (socialinio) darbo pasidalijimo nykimą. Komunistinio gamybos būdo vystymosi sąlygomis visuomeninis darbo pasidalijimas pamažu netenka savo socialinio, visuomenės struktūrą formuojančio veiksnio pobūdžio, jis tampa profesiniu darbo pasidalijimu.

Nurodytieji trys svarbiausi socialistinio darbo bruožai (darbas socializmo sąlygomis yra, pirma, laisvas, antra, tiesiogiai visuomeninis ir, trečia, visuotinis) generuoja keletą svarbių jo savybių socialistinėje visuomenėje. Pirma, tiesiogiai visuomeninis darbo pobūdis sąlygoja tai, kad visi darbo procesai socialistinėje visuomenėje yra iš anksto sujungti, koordinuoti; taigi, čia darbas realiai egzistuoja ir kaip *visuminis* darbas, kaip reali visos visuomenės bendra darbinė veikla. Antra, žmonių santykiai šiame bendrame socialistinio darbo procese reiškiasi kaip *draugiško bendradarbiavimo ir savitarpio pagalbos santykiai*, kurių pagrindiniai veiksniai yra konkurencijos nebuvimas, visiškas užimtumas, atlyginimas pagal darbą. Trečia, socialistinio visuminio gamybinio darbo procese, visaliaudinės darbo kooperacijos sąlygomis kyla draugiškas varžymasis dėl geresnių darbo rezultatų — *socialistinis lenktyniaavimas*. Ketvirta, socialistinio darbo, kaip laisvo darbo, pobūdis taip pat tampa (greta darbo turinio, vaidinančio čia lemiamą vaidmenį) darbo *kūrybiškumo* veiksnium.

Tai, kad socializmo sąlygomis darbas yra laisvas, tiesiogiai visuomeninis ir visuotinis, yra darbo apskritai komunistiniame gamybos būde charakteristika: darbas antroje fazėje, komunistinis darbas, taip pat yra laisvas, tiesiogiai visuomeninis ir visuotinis. Greta to, tarp komunistinio ir socialistinio darbo yra esminių skirtumų. Apibendrintai komunistinio darbo specifika išreiškiama tuo, kad jis yra gyvybinio poreikio realizavimo procesas; darbas komunistinėje visuomenėje tampa poreikiu**.

Skirtumų tarp socialistinio ir komunistinio darbo laipsniškas nykimas ir sudaro socialistinio darbo virtimo komunistiniu turinį.

Socializmo fazę palyginę su komunizmo faze, matome, kad mažiausiai specifikos turi laisvas darbo pobūdis; laisvas darbas, darbas be išnau-

* „... pasidalinimo klasėmis pagrindą sudaro darbo pasidalijimo dėsnis,— pažymėjo F. Engelsas „Anti-Diuringe“ (3, p. 242).

** „Darbas socializmo sąlygomis — tai dar ne komunistinis darbas griežtąja žodžio prasme, nes socialistinio darbo specifika yra jo privalomumas ir materialinis suinteresuotumas“ (17, p. 111).

dotojų, darbas sau ir savo visuomenei yra bendra abiejų komunistinio gamybos būdo fazių savybė. Jos bendrumas — tai socializmo ir komunizmo fazių genetinio bendrumo išraiška. Tolesnę laisvo darbo raidą nusako ne tai, kad jis tampa „dar laisvesnis“, o kitų socialinių-ekonominių darbo charakteristikų bei požiūrio į darbą kitimas.

Tiesiogiai visuomeninis darbas, kaip jau minėjome, turi savo aiškia specifiką — pirmojoje fazėje jis nėra absoliutus. Visuomenės narių darbą įjungiant į bendrą visuomenės darbą, socializmo sąlygomis tarpininkauja įmonės; kaip tik per jų gamybinę veiklą, per jos centralizuotą visuomeninį koordinavimą individualus piliečių darbas tampa bendro visuomeninio darbo organine dalimi, darbu „vienas kitam“. Taigi įmonė yra viena papildoma, objektyviai būtina grandis tiesiogiai visuomeninėje gamyboje; dėl jos, kaip ūkinio subjekto, veiklos individualus darbo procesas, kiekvieno atskiro visuomenės nario darbas pasidaro pirmiausia įmonės, o ne visos visuomenės organizuojamas ir valdomas. Santykinis ekonominis įmonės savaveiksmiškumas ypač ryškus kooperatinėse gamybinėse įmonėse (kolūkiuose). Santykinis įmonių atskirumas nepaneigia lemiamo visuomenės vaidmens visuminio darbo valdyme; bet jis pavaduoja visuomenę kiekvienu atskiru, konkrečiu atveju, kai darbo jėga sujungiama su gamybos priemonėmis ir kai prasideda darbo procesas, dėl to visuomenės vaidmuo tuo kiekvienu atskiru atveju objektyviai sumažėja. Šioje stadijoje visuomenė operuoja darbu ne tiesiogiai, o per jo produktą. Tai ir sudaro galimybę kiekvienu atskiru atveju darbui nebūtinai būti visuomeninio darbo dalimi (t. y., kitaip tariant, darbas gali pasirodyti esąs nereikalinga visuomenei veikla, nedarbu), taigi yra dar nebaigtas darbo pajungimo visuomenei (darbo pavertimo tiesiogiai visuomeniniu darbu) požymis. (Apibendrinta nebaigto darbo suvisuomeninimo išraiška yra prekinio-piniginių santykių egzistavimas.)

Akivaizdžiai specifiškas ir darbo visuotinio realizavimasis socialistinio fazėje; darbas čia tampa visuotinis sukuriant materialines sąlygas (darbo vietas) darbingiems visuomenės nariams imtis gamybinės veiklos ir kiekvienu atveju susiejant tą veiklą su darbuotojo poreikių tenkinimu — paskirstymu pagal darbą. Darbo visuotinumo užtikrinimas — ne vienintelė ir net ne svarbiausioji paskirstymo pagal darbą funkcija, tačiau paties darbo visuotinumo požiūriu šis principas yra pagrindinis darbo visuotinumo užtikrinimo ekonominis svertas, taigi ir jo realizavimosi specifikos išraiška. Aukštesniojoje komunizmo fazėje darbo visuotinumas realizuosis kitu keliu — kaip poreikio darbui patenkinimas.

Visi aprašytieji procesai, nusakantys socialistinio darbo vartimą komunistiniu, turi tokius veiksnius: darbo turinio kitimą, darbo pobūdžio kitimą ir pažiūros į darbą kitimą. Kitaip tariant, socialistinio darbo tolesnis vystymasis — tai materialinių, ekonominių ir socialinių veiksmų sėkmingas procesas, aktyviai valdomas socialistinės visuomenės ir valstybės. Lemiamą vaidmenį čia vaidina materialiniai veiksniai.

Materialiniai veiksniai tiesiogiai keičia darbo turinį. Keičiantis darbo priemonėms ir gamybos procesų technologijai, keičiasi ir darbuotojų gamybinės funkcijos bei vieta gamyboje, kinta ir reikalavimai jų kvalifikacijai. Ypač aktyvų vaidmenį darbo turinio kitime vaidina mokslinė techninė revoliucija, spartus darbo procesų mechanizavimas ir automatizavimas. Mašinos ne tik perima vis daugiau funkcijų iš žmogaus, kuriant materialines gėrybes, bet keičia ir kitas žmogaus funkcijas.

Tiesa, kaip pagrįstai pažymima literatūroje, šis procesas nėra tolygus ir vienareikšmis. Darbo procesų mechanizavimas ir automatizavimas toli gražu savaime kiekvienu atveju nereiškia darbo visapusiško palengvinimo, jo kūrybiškumo padidinimo. Konvejeriai, įdiegti vietoj individualių darbo vietų, pusautomatai ir automatai su būtina nuolatine žmogaus priežiūra kartais ne pavaduoja žmogų gamybos procese, o tiksliai apkarpo, susiaurina jo funkcijas, ir nors fizine prasme darbas pasidaro lengves-

nis, bet kartu — žymiai monotoniškesnis, įtemptas, varginantis ir, be to, hipokinetiškas (reikalaujantis mažai judesių) ir hipodinamiškas (duodantis per menką krūvį raumenims).

Šios tendencijos negalima suabsoliutinti, tai — tik dabartinio mokslinės techninės revoliucijos etapo, o ne apskritai visos mokslinės techninės revoliucijos ypatybė. „Mokslinė techninė revoliucija, — kaip pažymi L. Gатовskis, — viena, sukelia darbo sąlygų ir aplinkos blogėjimo tendenciją, kita vertus, kuria priemonės toms sąlygoms gerinti. Ji atveda prie nervinio psichinio žmonių persitempimo ir kartu sukuria galimybes sveikatingumo potencialui sistemingai didinti“ (15, p. 77).

Dabartinėmis mūsų ekonomikos vystymosi sąlygomis pagrindinis būdas gerinti ir lengvinti darbo sąlygas, pažangia kryptimi keisti darbo turinį yra rankų darbo, mažai kvalifikuoto ir sunkaus darbo likvidavimas. „Partija ir valstybė, — pažymima TSKP XXVI suvažiavimo dokumentuose, — dėjo ir deda daug pastangų, kad žmogaus darbas būtų ne tik našesnis, bet ir turiningesnis, įdomesnis, kūrybiškesnis. Ir labai svarbų vaidmenį čia turi suvaidinti rankų darbo, mažai kvalifikuoto ir sunkaus fizinio darbo likvidavimas“ (12, p. 60—61). TSKP CK ir TSRS Ministrų Tarybos 1979 m. liepos 12 d. nutarimu „Dėl planavimo gerinimo ir ūkio mechanizmo poveikio stiprinimo gamybos efektyvumo didinimui ir darbo kokybės gerinimui“ rankų darbo mažinimo užduotis, pradedant vienuoliktuoju penkmečiu, yra vienas iš direktyvinių planinių rodiklių.

Rankų darbas vis dar sudaro nemažą dalį visuomenės darbo funkcijų: pramonėje, neskaitant mašinų ir mechanizmų remontininkų ir derintojų, 40% darbininkų dirba rankų darbu (22, p. 28). Dar didesnis rankų darbo lyginamasis svoris žemės ūkyje. Ypač didelis rankų darbo lyginamasis svoris pagalbinuose darbuose pramonėje — 71%; pažymėtina, kad pagalbiniai darbininkai sudaro pusę visų pramonės darbininkų (22, p. 29). Rankų darbo lyginamasis svoris mažinamas spartinant techninę pažangą, įdiegiant į gamybą technikos naujoves. Vien dešimtojo penkmečio metais mechanizuotų srovinių ir automatinių linijų skaičius šalies pramonėje išaugo nuo 131 tūkst. iki 170 tūkst. (padidėjo 30%), kompleksškai mechanizuotų ir automatizuotų barų, cechų ir padalinių skaičius — nuo 66 tūkst. iki 90 tūkst. (išaugo 36%) (apskaičiuota pagal 20, p. 103, 104). Pagrindinių gamybinių fondų kiekis, tenkantis vienam dirbančiajam pramonėje, 1976—1980 metais padidėjo 36%, o žemės ūkyje — 52% (apskaičiuota pagal 20, p. 145, 212).

Kartu reikia pažymėti šių procesų prieštaringumą: gamybos techninio lygio kėlimas dabartiniame etape ne tik reiškia rankų darbo pakeitimą mechanizuotu, bet ir gan žymų mašinas bei įrengimus aptarnaujančių darbuotojų skaičiaus augimą, t. y. rankų ir dažnai ne itin kūrybišką darbą dirbančių žmonių skaičiaus padidėjimą. Tokia yra dabartinės technikos ir technologijos ypatybė.

Keičiantis darbo procese naudojamų darbo priemonių kiekiui ir techniniam lygiui, didėja ir reikalavimai darbo jėgai, jos pasiruošimui. 1976—1980 m. TSRS liaudies ūkyje darbuotojų skaičius išaugo 10%, o specialistų su aukštuoju ir specialiuoju viduriniu išsimokslinimu — 25,5%, iš jų žemės ūkyje — 33,8%; mokslo darbuotojų skaičius padidėjo 12,3% (apskaičiuota pagal 20, p. 43, 95, 283, 367). 1959 m. vidutinis vieno darbuotojo liaudies ūkyje išsilavinimo lygis sudarė 6,7 metų, 1970 m. — 7,9 metų, o 1979 m. jis viršijo 9 metus (19, p. 22).

Rankų darbo pakeitimas mechanizuotu padidina darbo našumą. Savo ruožtu visuomeninio darbo našumo kilimas sudaro ekonomines sąlygas sparčiau ugdyti negamybinę sferą: 1970 m. šalies negamybinės sferos šakose dirbo 22,9% visų darbuotojų, 1975 m. — 24,8%, o 1980 m. — 26,1% (20, p. 356). Negamybinėje sferoje vyrauja protinis darbas; taigi negamybinio darbo lyginamojo svorio augimas kartu plečia protinių funkcijų dalį visuminiame darbe.

Analogiškai veikia ir darbo našumo augimas žemės ūkyje, leidžiantis mažėti žemės ūkio darbuotojų daliai liaudies ūkyje. 1970 m. žemės ūkyje dirbo (įskaitant ir miškų ūkį bei dirbančiuosius vien asmeniniame pagalbiniame ūkyje) 25% visų liaudies ūkio darbuotojų, 1975 m.— 23%, 1980 m.— 20% (20, p. 355). Žemės ūkis — tai liaudies ūkio šaka, kurioje fizinio darbo dalis yra pati didžiausia; vadinasi, žemės ūkio darbuotojų lyginamojo svorio mažėjimas taip pat mažina fizinio darbo dalį bendrame visuomenės darbe.

Fizinių funkcijų mažėjimas ir protinių funkcijų gausėjimas darbo funkcijų visumoje, t. y. darbo lengvėjimas ir intelektualizavimas, reiškia, kad darbas darosi kūrybiškesnis, tuo pačiu — įdomesnis, patrauklesnis.

Pagrindinėse TSRS ekonominio ir socialinio vystymo kryptyse 1981—1985 metams ir laikotarpiui iki 1990 metų nurodyta: „Vykdyti gilius pertvarkymus svarbiausioje žmonių veiklos sferoje — darbe, gerinti ir lengvinti jo sąlygas, užtikrinti plačias galimybes labai našiam ir kūrybingam darbui, gerokai pažengti į priekį mažinant esminius skirtumus tarp protinio ir fizinio darbo, paverčiant agrarinį darbą industrinio darbo atmaina“ (12, p. 141).

Pažangus darbo turinio kitimas, tapęs vienu iš pagrindinių išsivysčiusios socialistinės visuomenės uždavinių, sąlygoja darbo pobūdžio kitimą.

Kaip jau minėjome, darbo pobūdis iš esmės priklauso nuo viešpataujančių gamybinių santykių tipo, nuo jų esminių savybių. Kitas socialines ekonomines darbo savybes to paties gamybos būdo ribose (ir jų kitimą) lemia darbo turinys (ir jo kitimas). Kaip tik darbo turinys sąlygoja socialinius ekonominius darbo skirtumus, t. y. darbuotojo vietą visuomeninėje visuminio darbo organizacijoje. Todėl, kaip teisingai pažymima literatūroje, socializmo sąlygomis „...pažangaus darbo turinio vystymas ir jo sąlygų gerinimas yra visuomenės socialinio nevienalytiškumo įveikimo materialinis pagrindas“ (18, p. 59).

Savo ruožtu darbo turinys tiesiogiai priklauso nuo gamybinių jėgų pasiekto lygio. Socializmo sąlygomis, vystant tiesiogiai iš kapitalizmo perimtas gamybines jėgas, bendras jų lygis smarkiai išauga, tačiau jo nevienodumas išlieka, nors ir sumažėjęs. Dėl gamybinių jėgų išsivystymo lygio nevienodumo egzistuoja tokie ryškiai skirtingi savo turiniu darbai, kaip, pavyzdžiui, automatizuoto technologinio proceso priežiūra bei reguliavimas ir sunkus fizinis darbas menkai mechanizuotoje nedidelėje gyvulių fermoje. Darbo turinio skirtumai tuo pačiu yra ir tuos darbus atliekančių darbuotojų kvalifikacijos skirtumai, jų atlyginimo, jų vartojimo ir kitų materialinių gyvenimo sąlygų skirtumai, dėl to — ir jų bendrojo išsilavinimo, jų kultūrinio išprusimo, jų pasaulėžiūros mokslininko bei jų socialinio aktyvumo skirtumai, t. y. apibendrintai nusakant, pačių darbuotojų socialiniai-ekonominiai skirtumai.

Socialiniai-ekonominiai darbo skirtumai sukelia tiek klasinį visuomenės diferencijavimąsi (į dvi darbo žmonių klases — darbininkus ir kolūkinę valstietiją), tiek socialinį susiskirstymą klasių viduje (pavyzdžiui, darbininkų klasėje ryškus pasidalijimas į industrinių ir agrarinių darbininkų būrius).

Vadinasi, socialiniai-ekonominiai darbo skirtumai konkretizuoja socialistinį darbo pobūdį, paryškina jo istorinę specifiką ir, kaip labiau išorinis, konkretesnis socialistinio darbo santykių elementas, kinta sparčiausiai.

„Socializmas yra klasių panaikinimas“, — rašė V. Leninas, o tam reikia „...panaikinti skirtumą tarp darbininko ir valstiečio, padaryti visus — darbo žmonėmis. To negalima padaryti iš karto“ (8, p. 92). Kokybinis gamybinių jėgų kitimas, transformuojantis darbo turinį ir tuo keičiantis darbo pobūdį, yra vienintelis kelias, įgalinantis visiškai panaikinti klasičius ir kitus esminius socialinius-ekonominius skirtumus tarp visuomenės narių darbo bei jų socialinės padėties. Subrendusio socializmo sąlygomis išaiškėja galimybės iki galo išspręsti šį uždavinį. Kaip pažymėta TSKP

XXVI suvažiavimo dokumentuose, „...beklasė visuomenės struktūra suiformuos iš esmės brandaus socializmo laikotarpiu“ (12, p. 56).

Svarbiausias darbo pobūdžio kitimo brandžioje socialistinėje visuomenėje procesas — tai esminių socialinių ekonominių darbo skirtumų nykimo procesas; iš pastarąjį vėgi galima išskirti pagrindinę grandį — skirtumų tarp fizinio ir protinio darbo nykimą.

Socializmo sąlygomis išlieka protinis ir fizinis darbas, ir darbo žmonės socialistinėje gamyboje objektyviai atlieka skirtingas funkcijas: darbininkų ir valstiečių darbe vyrauja fizinio, daugiausia — vykdytojiško darbo funkcijos, ir dirba jie daugiausia materialinės gamybos sferoje; inteligentija, t. y. protinio darbo darbuotojai, atlieka vadovavimo funkcijas gamyboje ir už jos ribų, vysto mokslą, meną, jų darbe nemaža kūrybiškumo elementų (16, p. 149).

V. Leninas rašė, kad skirtumas tarp protinio ir fizinio darbo yra „vienas iš svarbiausių šiuolaikinės visuomeninės nelygybės šaltinių ir, be to, toks šaltinis, kurio vienu gamybos priemonių perėjimu į visuomeninę nuosavybę, vienu kapitalistų eksproprijavimu iš karto pašalinti niekaip negalima“ (11, p. 441).

Išsivysčiusio socializmo sąlygomis skirtumas tarp protinio ir fizinio darbo darosi vis labiau sąlyginis, nes fizinio darbo apimtis kaskart vis mažėja (vis daugiau žmogaus darbo funkcijų perduodant mašinoms), ir bet kurio gamybinio darbo funkcijose atsiranda vis daugiau protinio darbo elementų.

Labai svarbus socialistinio darbo virtimo komunistiniu veiksnys — pažiūra į darbą ir jos kitimas. Tai — subjektyvioji komunistinio darbo formavimosi sąlyga; ji apima paties dirbančio individo tobulėjimą, jo bendrojo išsilavinimo lygio kėlimą, visapusi gabumų išvystymą, visuomeninės savimonės, atsakomybės ir pareigos jausmo išlavimą (16, p. 170). Tai labai susiję su socialistinės valstybės organizuojamu auklėjimo darbu, su visuomenės poveikiu individui stiprinimu. Tačiau kartu pažiūra į darbą nėra vien subjektyviai valdomas (visuomenės ir atskiro jos nario) reiškinys, ji turi ir savo materialinių veiksnių, iš kurių artimiausias ir stipriausias — darbo turinys. Pažiūros į darbą pažangus kitimas (t. y. darbo motyvacijos išsiplėtimas apimant ne vien materialinius motyvus) daug priklauso nuo to, kaip keičiasi paties gamintojo funkcijos darbo procese, kaip žmogaus darbas darosi kūrybiškesnis, įdomesnis ir lengvesnis.

Kita vertus, darbą daro įdomesnį, kūrybiškesnį ir net lengvesnį ir tokie ekonominiai bei socialiniai veiksniai, kaip tikslus atlyginimas už atliktą darbą, visuomeninis gero darbo pažymėjimas įvairiomis moralinio skatinimo priemonėmis, socialistinio lenktyniavimo sistema, dalyvavimo gamybos valdyme išplėtimas. Taigi pažiūra į darbą yra tarsi kompleksinė darbo santykių kategorija, joje sintezuojasi visos svarbiausios materialinės ir ideologinės darbo proceso aplinkybės. Pagrįstai teigiama, kad „...pažiūra į darbą reiškiasi jo suvisuomeninimo laipsnis“ (18, p. 61). Istorinė komunistinio gamybos būdo misija darbo santykių srityje — darbo pavertimas poreikiu.

Tai ilgas ir sudėtingas procesas. Jis prasideda samdomojo darbo panaikinimu, t. y. darbo išlaisvinimu, tęsiasi esminiais socialistinio darbo pobūdžio bei turinio pakeitimais ir baigiasi komunistinio darbo susiformavimu.

„Komunistinis darbas... — rašė Leninas, — yra nemokamas darbas visuomenės labui, darbas, dirbamas ne tam tikrai prievolei atlikti, ne teisei į tam tikrus produktus įgyti, ne pagal iš anksto nustatytas ir įteisintas normas, o laisvanoriškas darbas, darbas be normų, darbas, dirbamas nesitiktint atlyginimo, be atlyginimo sąlygos, darbas iš įpročio dirbti bendram labui ir iš sąmoningos (virtusios įpročiu) pažiūros į darbo bendrajam labui reikalingumą, darbas kaip sveiko organizmo reikmė“ (10, p. 473).

Antagonistinėse visuomenėse darbas tėra priemonė gyventi, o komunistinėje visuomeninėje ekonominėje formacijoje darbą papildo naujos socialinės funkcijos: socializmo fazėje jis, tapdamas laisvas ir visuotinis, pasidaro žmogaus padėties visuomenėje kriterijumi, o komunizmo fazėje jis tampa ir asmenybės saviraiškos bei vystymosi priemone (žr. 21, p. 2). Darbo virtimas poreikiu galutinai užbaigia darbo atpalaidavimo procesą, tuo pačiu jis yra ir visiško žmogaus išlaisvinimo paskutinis aktas.

LITERATURA

1. *Marksas K.* Kapitalas. T. I.—V., 1957.
2. *Marksas K.* Gotos programos kritika.—V., 1977.
3. *Engelsas F.* Anti-Diuringas.—V., 1958.
4. *Engelsas F.* Gamtos dialektika.—V., 1960.
5. *Маркс К.* Гражданская война во Франции.—*Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 17.
6. *Маркс К.* Экономические рукописи 1857—1859 годов. Часть вторая. Критика политической экономии.—*Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 46, ч. II.
7. *Leninas V. I.* Apie badą (laiškas Piterio darbininkams).—Raštai, t. 27.
8. *Leninas V. I.* Ekonomika ir politika proletariato diktatūros epochoje.—Raštai, t. 30.
9. *Leninas V. I.* Kaip organizuoti lenktyniavimą.—Raštai, t. 26.
10. *Leninas V. I.* Nuo senosios santvarkos griovimo į naujosios kūrimą.—Raštai, t. 30.
11. *Leninas V. I.* Valstybė ir revoliucija.—Raštai, t. 25.
12. TSKP XXVI suvažiavimo medžiaga.—V., 1981.
13. *Budrys Dz.* Politinės ekonomijos raštų rinktinė.—V., 1979.
14. *Ladukas C.* Visuomeninės gamybos vystymosi metodologinės problemos.—V., 1977.
15. *Гатовский Л. М.* Научно-технический прогресс и экономика развитого социализма.—М., 1974.
16. *Иванова Р. К.* Научно-техническая революция и развитие общественного фонда в СССР.—М., 1976.
17. *Иванова Р., Козлова Д.* Характер труда в развитом социалистическом обществе.—Вопросы экономики, 1979, № 1.
18. *Карпухин Д., Обломская И.* Общественный труд при социализме на современном этапе.—Вопросы экономики, 1977, № 11.
19. *Кузнецова Н., Широкова Л.* Программа повышения жизненного уровня населения СССР.—Экономические науки, 1981, № 5.
20. Народное хозяйство СССР в 1980 г.: Стат. ежегодник / ЦСУ СССР.—М.: Финансы и статистика, 1981.
21. Развитие общественного труда в условиях зрелого социализма.—М., 1980.
22. *Сергеева Г. П., Чижова Л. С.* Трудовой потенциал страны.—М., 1982.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Politinės ekonomijos katedra

Redakcinei kolegijai
įteikta 1982 m.
kovo mėn.

ХАРАКТЕР ТРУДА В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ И ЕГО ИЗМЕНЕНИЕ

И. ЧИЧИНСКАС

Резюме

Труд—это форма активной, творческой связи людей и природы. Конкретное содержание этой связи, обусловленное уровнем развития элементов производительных сил и состоящее из совокупности различных трудовых функций работника, представляет собой содержание труда. Сюда входят также и функциональные, технологические связи между людьми в процессе производства.

Социально-экономические качества связей между людьми в процессе труда представляют собой характер труда.

Характер труда при коммунистическом способе производства выражается прежде всего тремя главными свойствами: это — свободный труд, непосредственно общественный труд, всеобщий труд. Отсюда вытекают и другие социально-экономические качества труда в коммунистической формации: труд — это реально существующий совокупный труд, ему присущи отношения товарищеского сотрудничества и взаимопомощи, социалистическое соревнование, творческий характер.

В первой фазе коммунизма эти свойства общественного труда проявляются с определенной спецификой. Например, непосредственно общественный характер труда не достиг своего абсолютного выражения, о чем свидетельствует существование товарно-денежных отношений, всеобщность труда конкретно реализуется путем применения принципа распределения по труду. При социализме остаются некоторые социально-экономические различия в труде (прежде всего различие между умственным и физическим трудом), что обуславливает и социальную дифференциацию социалистического общества.

Развитие социалистического труда, его перерастание в коммунистический труд обусловлено действием трех взаимно связанных факторов — содержанием труда, характером труда, отношением к труду. Главную роль здесь играет материальный фактор, т. е. изменение содержания труда; последнее происходит под знаком научно-технической революции и на данном этапе означает постепенное полное вытеснение ручного труда из непосредственного производства.

Прогрессивное изменение содержания труда меняет характер социалистического труда и постепенно стирает различия между умственным и физическим трудом. Это наряду с другими факторами — базисными и надстроечными — влияет на отношение к труду. Происходит процесс развития социалистического труда в коммунистический.

Коммунистический труд — это форма реализации жизненной потребности.